

УДК 347.91/95:340.134

Кущик Катерина –

кандидат юридичних наук
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

Kateryna Kutsyk –

candidate of Juridical Sciences
senior lecturer of the department of civil law disciplines,
National Academy of Internal Affairs
(1 Solomjanska Square, 03035, Kyiv, Ukraine)

Процесуальна економія під час здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану: огляд законодавчих ініціатив

У статті розглянуто останні законодавчі ініціативи, що стосуються вдосконалення норм цивільного процесуального законодавства, виходячи зі специфіки здійснення судочинства в умовах воєнного стану. Проаналізовано актуальність запропонованих змін до Цивільного процесуального кодексу України з врахуванням концепції процесуальної економії та дотримання при цьому процесуальної форми та збереження гарантій прав учасників судового процесу.

Ключові слова: цивільне судочинство, удосконалення цивільного процесу, процесуальна економія, цивільний процес в умовах воєнного стану, ефективність судового розгляду, безпека учасників цивільного процесу, оптимізація цивільного процесуального законодавства.

В статье рассмотрены последние законодательные инициативы, касающиеся усовершенствования норм гражданского процессуального законодательства, исходя из специфики осуществления судопроизводства в условиях военного положения. Проанализирована актуальность предложенных изменений в Гражданский процессуальный кодекс Украины с учетом концепции процессуальной экономии и соблюдения при этом процессуальной формы и сохранения гарантий прав участников судебного процесса.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, усовершенствование гражданского процесса, процессуальная экономия, гражданский процесс в условиях военного положения, эффективность судебного разбирательства, безопасность участников гражданского процесса, оптимизация гражданского процессуального законодательства.

K. Kutsyk Procedural Economy during the Implementation of Civil Proceeding under the Conditions of Martial Law: Overview of Legislative Initiatives

The article examines the latest legislative initiatives related to the improvement of the norms of civil procedural legislation, based on the specifics of judicial proceedings under martial law. The relevance of the proposed changes to the Civil Procedure Code of Ukraine was analyzed, taking into account the concept of procedural economy and compliance with the procedural form and safeguarding the rights of civil process participants.

Accented that the right to protection by applying to the court is guaranteed by the Constitution of Ukraine, therefore the state must ensure the implementation of trial and the resolution of cases in compliance with the requirements of Art. 6 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms on a fair trial, without endangering the life and health of the participants in the civil process, taking into account the martial law introduced in Ukraine from February 24, 2022.

The analysis of the conducted research gives reason to believe that in the modern conditions of martial law and taking into account the imperfections of the procedural regulation of the implementation of civil justice at this time, the use of the principle of procedural economy, which involves speeding up the judicial procedure, simplifying it and making it cheaper, while preserving its effectiveness, is relevant. Its implementation

will make it possible to economically and effectively use all the procedural means provided by law for the correct and prompt consideration of cases, taking into account and observing the terms determined by the norms of civil procedural law.

The legislative initiatives regarding the optimization of civil procedural legislation, considered in the article, provide for a partial simplification of the court procedure, which is a kind of reflection of the principle of procedural economy, and should facilitate the performance of the tasks of civil justice in the conditions of today's war. The legislators took into account certain problematic aspects that arise during the implementation of civil justice in the conditions of martial law and proposed ways to solve them, however, based on the analysis of individual provisions of the draft laws, they require further elaboration.

At the same time, the issues of stopping the proceedings and postponing the consideration of the case with reference to the circumstances of the introduction of martial law, the renewal of missed procedural terms, the determination of reasons that can be recognized as valid in connection with the circumstances of martial law remain unresolved. Thus, in the process of improving the norms of civil procedural legislation and adapting the judicial procedure to the realities of martial law, it is worth considering that changes and improvements should not lead to a violation of the procedural form, the principles of judicial procedure established by law, and the right to a fair trial.

Keywords: *civil justice, improvement of the civil process, procedural economy, civil process under martial law, effectiveness of trial, safety of civil process participants, optimization of civil procedural legislation.*

Постановка проблеми. Справедливий та неупереджений розгляд і вирішення цивільних справ – завдання цивільного судочинства, закріплене законодавцем у ЦПК України. Водночас, ст. 2 Кодексу містить вказівку на своєчасність такого розгляду, яка, в свою чергу, відобразить рівень ефективності судового процесу. Реалії ж сьогодення вносять суттєві корективи у здійснення судочинства, які можуть перешкоджати реалізації його завдань, передбачених цивільним процесуальним законодавством.

Право на захист шляхом звернення до суду гарантується Конституцією України, тож навіть воєнний стан, введений в Україні із 24 лютого 2022 року Указом Президента, не може бути перешкодою у реалізації цього конституційного права. Крім цього, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року передбачено (ст. 26), що правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами, при цьому скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється. Таким чином, на державу покладається обов'язок забезпечити здійснення судового розгляду і вирішення справ з дотриманням вимог ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод про справедливий суд, не наражаючи при цьому на небезпеку життя та здоров'я учасників судового процесу.

Зважаючи на виклики часу цивільне процесуальне законодавство зазнало певних змін, втім, на сьогодні все ж існує потреба в його оптимізації, зокрема, шляхом закріплення процесуального порядку здійснення судочинства в умовах воєнного стану. В цьому контексті слушною є думка про доповнення ЦПК України окремою главою «Здійснення провадження в умовах воєнного стану», висловлена секретарем Пленуму Верховного Суду України, секретарем Першої судової палати Касаційного цивільного суду **Д. Луспеником [1]**.

Як серед теоретиків, так і серед практиків побутує думка про те, що якраз в сучасних умовах воєнного стану та з врахуванням недосконалостей процесуального регулювання здійснення цивільного судочинства у цей час, актуальне використання принципу процесуальної економії, який передбачає пришвидшення судової процедури, її спрощення та здешевлення, водночас із збереженням її ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, які у своїх наукових доробках розглядали питання процесуальної економії крізь призму проблематики раціональності та ефективності цивільного процесу, його вдосконалення шляхом спрощення судових процедур С. Васильєв, В. Комаров, Ю. Навроцька, Н. Сакара,

В. Тертишніков, О. Угриновська, С. Фурса, Г. Чурпіта, М. Штефан, О. Штефан. При цьому, питання оптимізації цивілістичного законодавства в частині спрощення та пришвидшення судової процедури з одночасним дотриманням прав, свобод та інтересів учасників цивільного процесу досліджувалося вітчизняними науковцями ще задовго до обставин, в яких функціонує сучасний суд (М. Коханська, М. Ясинська). І хоча на даний час принцип процесуальної економії не отримав свого формального закріплення у цивілістичному законодавстві, втім він реалізується у нормах про своєчасний, швидкий і правильний розгляд справи через раціональне використання учасниками процесу наданих законом процесуальних прав, не зловживаючи ними та дотримуючись основних засад цивільного судочинства [1].

Метою статті є дослідження, шляхом аналізу чинного цивільного процесуального законодавства крізь призму ідеї процесуальної економії, актуальності та обґрунтованості законодавчих ініціатив, спрямованих на його оптимізацію, зважаючи на виклики воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Перш за все варто вказати, що, незважаючи на умови воєнного стану, провадження під час розгляду і вирішення цивільних справ повинно здійснюватися у встановленій процесуальним законодавством формі та відповідати ключовим принципам цивільного судочинства, втім, повинні бути передбачені особливості здійснення такого провадження виходячи з воєнних реалій. Зважаючи на це процесуальну економію у цьому контексті варто розглядати як вектор удосконалення цивілістичного судочинства на шляху до підвищення ефективності процесуальної форми. Також висловлюється думка про більш широкий зміст принципу процесуальної економії, який відображається через вимоги своєчасності та доступності судочинства (простота процесуальних засобів, оптимальна вартість процесу, врахування інтересів соціально незахищених верств населення тощо), за умови дотримання всіма суб'єктами процесуальної форми, недопустимості зловживання правами, неупередженості суду у здійсненні судочинства та застосування дискреційних повноважень [2,

с. 17]. На думку М. Ясинської, принцип процесуальної економії передбачає, що суд має ефективно захистити право, унеможлививши повторний позов, при цьому перевіривши належність обраного позивачем способу захисту права [3]. В цілому варто погодитися із твердженням про те, що сутність принципу процесуальної економії полягає в тому, аби під час розгляду справи в суді для найбільш повного, всебічного та швидкого її розгляду та вирішення використовувати усі встановлені законом засоби з урахуванням строків визначених нормами процесуального права [4].

І хоча, як вже зазначалося вище, згаданий принцип процесуальної економії не закріплений у ЦПК України, однак в окремих нормах можна зустріти його відображення. Це, зокрема, передбачені пропорційність, заміна неналежної сторони, факультативна співучасть, участь третіх осіб, заборона повторного розгляду тотожних позовів, зміна предмета або підстави позову, підготовче провадження, залишення заяви без розгляду та закриття провадження у справі, ухвалення рішення у разі визнання позову у підготовчому засіданні, преюдиція, приєднання до апеляційної/касаційної скарги, передача справи на розгляд до іншого суду, у т. ч. у разі скасування рішення через порушення правил юрисдикції, наявність інституту врегулювання спору за участю судді тощо.

В сучасних умовах, коли значна кількість учасників цивільного процесу не може повноцінно приймати участь у розгляді справи через потенційну небезпеку для життя та здоров'я, а також з інших об'єктивних причин (через вступ до лав Збройних сил України, територіальної оборони, у зв'язку із зайнятістю на об'єктах критичної інфраструктури тощо) цілком логічною і обґрунтованою є необхідність запровадження дієвих механізмів здійснення судочинства в умовах воєнного стану, зокрема, шляхом спрощення процедури розгляду цивільних справ. З цією метою було розроблено відповідний законопроект про внесення змін до КАС України, ЦПК України та ГПК України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану) № 7316 від 26 квітня 2022 року [5], яким передбачалося, зокрема, запровадження можливості здійснення

повноважень секретаря судового засідання іншими працівниками апарату суду; можливості виконувати повноваження секретаря судового засідання дистанційно; можливості додаткового повідомлення учасників судового процесу про розгляд справи будь-якими можливими засобами, на всі відомі засоби комунікації (такі як телефонограма, смс-повідомлення, електронна пошта, повідомлення у месенджерах тощо) та через оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України; розширення сфери застосування письмового провадження при розгляді судових справ у судах всіх юрисдикцій та поширення на період дії воєнного чи надзвичайного стану особливостей розгляду судових справ аналогічних тим, які застосовувалися у зв'язку із введенням карантину з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19).

Оскільки зазначений законопроект Верховною Радою України було відхилено, вже 13 січня 2023 року до Верховної Ради України було подано новий проект Закону про внесення змін до КАС України, ЦПК України, ГПК України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді за № 8358 [6].

Безумовно, зазначені законодавчі ініціативи актуальні, проте, на наш погляд, потребують додатково опрацювання, зважаючи на деякі суперечливі моменти. До прикладу, вищезгаданим проектом Закону № 8358 передбачено можливість розширення сфери застосування письмового провадження у судах всіх юрисдикцій, коли судовий розгляд справи здійснюватиметься без виклику учасників справи та без проведення судового засідання на підставі наявних у суду матеріалів. У такому разі учасники справи позбавляються можливості надати суду свої пояснення по суті справи, а відтак існує ризик порушення їх законних прав та інтересів.

Законопроект також передбачає можливість надавати повноваження секретаря судового засідання іншим працівникам апарату суду як, до прикладу, це допускається із судовим розпорядником, обов'язки якого, відповідно до ч. 3 ст. 67 ЦПК України, може виконувати вже згаданий секретар судового

засідання. Однак, суперечливим є момент щодо надання можливості секретарю судового засідання здійснювати свої обов'язки дистанційно – ч. 1 ст. 67 ЦПК України закріплює низку обов'язків для згаданого учасника судового процесу, які неможливо виконувати, перебуваючи поза межами суду (наприклад, забезпечення контролю за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами і проведенням судового засідання в режимі відеоконференції; ведення протоколу судового засідання; оформлення матеріалів справи тощо). В цьому контексті, також, спірною є пропозиція доповнення ст. 247 ЦПК України «Фіксування судового засідання технічними засобами» пунктом 7, в якому передбачена можливість ведення секретарем судового засідання протоколу засідання в режимі відеоконференції (дистанційно), адже, в такому разі, виникають ризики невнесення певної інформації про вчинені процесуальні дії під час судового засідання (наприклад, через збій Інтернет-з'єднання) в протокол або взагалі внесення туди недостовірних даних тощо.

Враховуючи те, що в умовах воєнної агресії проти України особиста участь у судовому засіданні може бути небезпечною для учасників процесу, ініціатори законопроектів пропонують розширення можливостей проведення судових засідань із застосуванням новітніх технологій. Так, згаданий вище законопроект № 8358 передбачає закріплення можливості дистанційного доступу до автоматизованої системи документообігу суду з використанням власного кваліфікованого електронного підпису судді. Також пропонується використовувати будь-які можливі засоби комунікації – телефонограму, смс-повідомлення, електронну пошту, повідомлення у месенджерах, оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України – для виклику чи повідомлення учасників судового процесу про дату, час і місце судового засідання у справі. Окремо проектом Закону № 8358 передбачається доповнення норми ЦПК України, яка регулює участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Варто зауважити, до речі, що така форма участі у судовому засіданні набула значного поширення з початку введення карантину, зумовленого COVID-19, оскільки

суди, переважно, йдуть в цьому питанні назустріч учасникам процесу та задовольняють клопотання про участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції за умови наявності в суду відповідної технічної можливості.

З огляду на сучасні реалії спрощений доступ до правосуддя, зокрема, через участь в судовому засіданні дистанційно – в режимі відеоконференції – набирає ще більшої актуальності. Так, Верховний Суд України, призначаючи справу до судового розгляду з урахуванням введення воєнного стану, необхідністю посиленої охорони приміщення суду роз'яснює можливість і переваги дистанційного розгляду справи: «...Участь представників сторін у судовому засіданні в режимі відеоконференції дозволить дослідити й оцінити доводи касаційної скарги без порушення засад судочинства та водночас не наражати відвідувачів судового засідання на загрози їхньому життю, здоров'ю та безпеці, що можуть виникнути в умовах воєнної агресії проти України». Крім цього, зважаючи на умови та обстановку, за яких має здійснюватися правосуддя і на необхідність дотримання принципів рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом; гласності та відкритості судового процесу; змагальності сторін та розумних строків розгляду справи, розгляд справи в режимі відеоконференції дозволить дослідити й оцінити доводи касаційної скарги без порушення означених засад судочинства та водночас гарантувати та не наражати відвідувачів судового засідання на загрози їхньому життю, здоров'ю та безпеці, що можуть виникнути в умовах воєнної агресії проти України [1].

Втім, незважаючи на суттєве, здавалося б, спрощення доступу до участі у судовому процесі, використання сучасних технологій в умовах воєнного стану передбачає певні ризики – в першу чергу це стосується безпеки даних, доступу до комп'ютерів, серверів, мереж. Крім того, не всі суди мають належні умови для здійснення судових засідань в режимі відеоконференції: це обумовлено відсутністю підключення до мережі Інтернет (особливо в деокупованих, прифронтових територіях), перебоями енергопостачання та проблемами зі зв'язком.

Не слід відкидати також той факт, що участь учасників судового процесу (як пропонується у проекті Закону № 8358 – свідка, перекладача, спеціаліста, експерта, секретаря судового засідання) в режимі відеоконференції поза приміщенням суду в умовах воєнного стану також створює ризики впливу на перебіг розгляду цивільної справи сторонніх осіб. Виходячи з вищезазначеного, необхідно актуалізувати процедуру проведення дистанційних судових розглядів в умовах війни, що триває, та розробити ефективні заходи організації онлайн-засідань у цивільному процесі не лише в контексті дотримання права на справедливий суд, а також технічних, організаційних та безпекових вимог.

З метою забезпечення можливості учасникам справи взяти участь у її розгляді законотворці також пропонують передбачити, що підготовче провадження та/або судовий розгляд має бути проведений протягом розумного строку з урахуванням можливості учасників справи взяти участь у розгляді справи. Принцип розумності строків розгляду справи судом закріплений у ч. 3 ст. 2 ЦПК України; розумні строки судового розгляду передбачені і п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, однак «розумний строк судового розгляду» є поняттям оцінним, а тому слід визначитися щодо початку та закінчення перебігу розумних строків судового розгляду, аби розгляд і вирішення справ був не лише ефективним, але і швидким.

Інститут врегулювання спору за участю судді, передбачений главою 4 розділу III ЦПК України, є відносно новим у сучасному цивілістичному законодавстві. Нормативно закріплюючи у Кодексі зазначену форму альтернативного вирішення спору законодавець, очевидно, зважав на те, що вона стане інструментом швидкого та об'єктивного вирішення спорів, чим зменшить навантаження на суди та скоротить час розгляду справ. З огляду на викладене наявність згаданого інституту є проявом процесуальної економії в цивільному процесі. Аналізований нами проект Закону № 8358 передбачає також і вдосконалення згаданої вище процедури, хоча, з певними суперечностями. До прикладу, в нині діючій редакції ст. 203 ЦПК України «Порядок

проведення врегулювання спору за участю судді» визначено, що проведення врегулювання спору за участю судді здійснюється у формі спільних та (або) закритих нарад, при цьому сторони мають право брати участь в таких нарадах у режимі відеоконференції. Зазначено, що спільні наради проводяться за участю всіх сторін, їх представників, судді, а закриті – за ініціативою судді з кожною із сторін окремо. В той же час законопроектом № 8358 пропонується надати можливість судді проводити зазначену процедуру одноособово, що, знову ж таки, може призвести до порушення прав осіб – учасників справи, які не зможуть висловити свою позицію щодо обставин справи, а також, по суті, суперечить ідеї інституту врегулювання спору за участю судді, згідно якої суддя в ході врегулювання спору між сторонами виступає у ролі своєрідного посередника. Окрім цього, цим же законопроектом пропонується передбачити можливість проведення процедури врегулювання спору за участю судді навіть за наявності у справі третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, що не допускається згідно чинної редакції ст. 201 ЦПК України. Також варто зауважити, що запропонована новела ст. 205 ЦПК України передбачає, що строк проведення процедури врегулювання спору за участю судді не входить до строку розгляду справи. Зважаючи на це постає питання збільшення тривалості розгляду справи в порядку цивільного судочинства в цілому.

Окремі ініціативи законотворців, викладені у проекті Закону № 8358, стосуються поширення особливостей розгляду судових

справ, які застосовувалися у зв'язку із введенням карантину з метою запобігання поширенню COVID-19, також і на період дії воєнного чи надзвичайного стану.

Висновки. З огляду на викладене, запропоновані законодавчі ініціативи щодо оптимізації цивільного процесуального законодавства передбачають часткове спрощення судової процедури, що є своєрідним відображенням принципу процесуальної економії, та покликані сприяти виконанню завдань цивільного судочинства в умовах воєнного сьогодення. Законотворцями враховані певні проблемні аспекти, які виникають в ході здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану та запропоновані шляхи до їх вирішення, однак, виходячи з аналізу окремих положень законопроектів, вони потребують доопрацювання. Водночас, не вирішеними лишаються питання зупинення провадження та відкладення розгляду справи з посиланням на обставини введення воєнного стану, поновлення пропущених процесуальних строків, визначення причин, які можуть бути визнані поважними у зв'язку із обставинами воєнного стану тощо.

Таким чином, в процесі оптимізації норм цивільного процесуального законодавства та пристосування судової процедури до реалій воєнного стану варто зважати, що жодні зміни та удосконалення не повинні призвести до порушення процесуальної форми, принципів судочинства, встановлених законом, та права на справедливий суд.

Список використаних джерел:

1. Луспенік Д. Цивільний процес в умовах воєнного стану. Всеукраїнський вебінар. Національна школа суддів України. М. Київ, 13 травня 2022 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_present/2022_05_20_present_Luspenik.pdf (дата звернення: 31.01.2023)
2. Коханська М. Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового захисту. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 14-18.
3. Ясинська М. Неналежний спосіб захисту як підстава відмови у позові. *Юридична практика*. 2021. № 21-22. URL: <https://pravo.ua/articles/protsesu-zaoshchadzhennia/> (дата звернення: 31.01.2023).

4. Постанова Верховного Суду України від 21 квітня 2021 року у справі № 927/379/17(927/485/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96483466> (дата звернення: 31.01.2023).

5. Проект Закону про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану) № 7316 від 26 квітня 2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39489> (дата звернення: 31.01.2023).

6. Проект Закону про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді № 8358 від 13 січня 2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41130> (дата звернення: 31.01.2023).

References:

1. Luspenyk D. Tsyvilnyi protses v umovakh voiennoho stanu. Vseukrainskyi vebinar. Natsionalna shkola suddiv Ukrainy. M. Kyiv, 13 travnia 2022 roku. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_05_20_prezent_Luspenik.pdf (дата звернення: 31.01.2023)

2. Kokhanska M. Pryntsypy tsyvilnoho sudochynstva, yaki zabezpechuiut svoiechasnist sudovoho zakhystu. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2018. № 9. S. 14-18.

3. Yasynska M. Nenalezhnyi sposib zakhystu yak pidstava vidmovy u pozovi. *Yurydychna praktyka*. 2021. № 21-22. URL: <https://pravo.ua/articles/protsesu-zaoshchadzhenia/> (дата звернення: 31.01.2023).

4. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 21 kvitnia 2021 roku u spravi № 927/379/17(927/485/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96483466> (дата звернення: 31.01.2023).

5. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy ta Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy (shchodo zdiisnennia sudochynstva v umovakh voiennoho chy nadzvychainoho stanu) № 7316 vid 26 kvitnia 2022 roku. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39489> (дата звернення: 31.01.2023).

6. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv shchodo zdiisnennia sudochynstva pid chas dii voiennoho chy nadzvychainoho stanu ta vrehuliuvannia sporiv za uchasti suddi № 8358 vid 13 sichnia 2023 roku. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41130> (дата звернення: 31.01.2023).